

РОЗДІЛ 6. ТЕОРІЯ НАВЧАННЯ

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ДО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ В НУШ

FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS' TRAINING FOR PREVENTING AND COUNTER TO BULLYING IN NEW UKRAINIAN SCHOOL

Статтю присвячено такій актуальній проблемі сучасної освіти як підготовка майбутніх учителів початкових класів до запобігання та протидії булінгу в освітньому середовищі Нової української школи. Доведено, що молодший шкільний вік є визначальним для формування особистості, а вперше жертвами цькування діти стають саме в початковій школі. Аргументовано думку про те, що ігнорування булінгу може посилити почуття самотності та ізоляції жертви, призвести до зниження навчальних результатів і бажання відвідувати освітній заклад. Учителі повинні знати, що таке булінг, про його негативні наслідки як для жертви, так і для кривдника, бути готовими і відчувати себе здатними впоратися з проявами булінгу, знати, які стратегії запобігання і протидії агресії варто використовувати саме в початковій школі. Особливо це стосується вчителів-початківців, які тільки розпочали професійну діяльність. Обґрунтовано необхідність системного спостереження за учнями та доцільність раннього втручання вчителя в разі виявлення випадків цькування. Проаналізовано концептуальні і нормативно-правові засади розбудови Нової української школи, як безпечної і здорового освітнього середовища, вимоги Державного стандарту початкової освіти та професійного стандарту підготовки майбутніх учителів початкових класів. Виділено передумови для якісного й успішного навчання та виховання дітей молодшого шкільного віку. Виявлено, що запобігання та протидія булінгу є складником здоров'язбережувальної компетентності майбутнього вчителя. Розглянуто структурні компоненти формування здоров'язбережувальної компетентності майбутніх учителів початкових класів. Визначено ключові основи підготовки майбутніх учителів початкових класів до запобігання та протидії булінгу в Новій українській школі й окреслено шляхи їх реалізації. Розкрито досвід підготовки здобувачів вищої педагогічної освіти щодо профілактики булінгу.

Ключові слова: булінг, Нова українська школа, підготовка майбутніх учителів початкових класів, здоров'язбережувальна

компетентність, запобігання та протидія булінгу.

The article is devoted to such an urgent problem of modern education as the preparation of future primary school teachers to prevent and counter to bullying in the educational environment of the New Ukrainian School. It has been proven that early school age is decisive for the formation of personality, and for the first time children become victims of bullying precisely in elementary school. It is argued that ignoring bullying can increase the feeling of loneliness and isolation of the victim, lead to a decrease in academic results and the desire to attend an educational institution. Teachers should know what bullying is, about its negative consequences for both the victim and the offender, be ready and feel capable of coping with the manifestations of bullying, and know what strategies to prevent and counter aggression should be used in elementary school. This especially applies to novice teachers who have just started their professional activities. The need for systematic monitoring of students and the expediency of early intervention by the teacher in case of detection of cases of bullying are substantiated. The conceptual and legal foundations of the development of the New Ukrainian School as a safe and healthy educational environment, the requirements of the State Standard of Primary Education and the professional standard of training future primary school teachers are analyzed. Prerequisites for high-quality and successful education and upbringing of children of primary school age are highlighted. It was found that the prevention and counteraction of bullying is a component of the health-saving competence of the future teacher. The structural components of the formation of health-saving competence of future primary school teachers are considered. The key foundations of training future primary school teachers to prevent and counter bullying in the New Ukrainian School are identified and ways of their implementation are outlined. The experience of training students of higher pedagogical education regarding the prevention of bullying is revealed.

Key words: bullying, New Ukrainian School, training of future primary school teachers, health-saving competence, prevention and counter to bullying.

УДК 37.09.015

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/71.1.33>

Довженко Т.О.,

докт. пед. наук, професор,
декан факультету початкового навчання
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Упродовж останніх десятиліть шкільний булінг набуває ознак глобальної соціальної проблеми як для системи освіти, так і охорони здоров'я. Не вдаючись у розкриття генези булінгу та його сутності, які ґрунтовно описані в публікації А. Кваші [3], зазначимо, що цькування проявляється в поведінці учнів, яка характеризується навмисним

залякуванням або образою однієї особи іншою за допомогою фізичних, вербальних чи мережевих засобів і спричиняє тілесні ушкодження, пошкодження майна чи психічну шкоду. У більшості визначень булінг розглядається як дисбаланс владних відносин між жертвою та хуліганом, за якого жертва не може захистити себе від негативних дій, спрямованих проти неї. Крім того, булінг

є порушенням процесу взаємодії школярів в освітньому середовищі, за якого учень регулярно зазнає шкоди та/або дискримінації з боку одного чи кількох учнів, не маючи можливості захистити себе або вплинути на ситуацію. У сучасних реаліях проблематика булінгу актуалізувалася через психологічну нестабільність учасників освітнього процесу (учнів, учителів, батьків), а значить потребує розроблення дієвих методів роботи з цього питання, ефективних технологій запобігання та протидії, широкої просвітницької роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості прояву булінгу в учнів початкової школи висвітлені в наукових працях М. Барчій, А. Терещенко, Н. Рекун. Науковці доводять, що хоча цькування в початковій школі часто має однотипний прояв, його наслідки для здоров'я дітей можуть бути абсолютно різними. Наприклад, деякі діти вирішують замовчувати таку поведінку або усіяло заперечувати її, тоді як інші спмагаються просити допомоги або самостійно чинити опір. Дослідники підкреслюють провідну роль учителя у формуванні атмосфери довіри і взаємодопомоги в класному колективі. Окремі аспекти підготовки майбутніх учителів початкових класів до попередження булінгу в учнівському колективі та формування в здобувачів здоров'язбережувальної компетентності знайшли своє відображення в статтях О. Кислої, Л. Неживої, С. Паламар та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дискусії щодо протидії булінгу серед дітей молодшого шкільного віку посилюються через відсутність ґрунтовних досліджень, які фахово торкаються означеної проблеми. Учителі відіграють важливу роль у виявленні та боротьбі з булінгом на ранній стадії. Проте вони не завжди відчують себе спроможними виявляти та адекватно боротися з булінгом у своїх класах і школі в цілому, а учні та батьки іноді не знають куди звернутися з цим питанням. Тому нагальним завданням професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів є формування в них готовності запроваджувати превентивний, загальношкільний та комплексний підхід до протидії булінгу та вивчення ефективності світових програм боротьби з цькуванням, які сприяють такому підходу.

Метою статті є визначення ключових основ підготовки майбутніх учителів початкових класів до запобігання та протидії булінгу в Новій українській школі, а також окреслення шляхів їх практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу. Цькування дітей однолітками (булінг) – одна з найбільш поширених проблем в освітніх закладах та дитячих колективах, яка призводить до ескалації агресії й насильства в класі, призводить до зниження успішності, емоційних та невротичних проблем.

У такій ситуації на заклади освіти покладається відповідальність за опрацювання та усунення проблеми булінгу, що дозволить зберегти психологічне здоров'я учнів та створити комфортне здоров'язбережувальне освітнє середовище, яке забезпечує високу якість освіти, духовно-моральний розвиток і виховання учнів, а також гарантує охорону та зміцнення фізичного і психічного здоров'я школярів.

Зараз педагоги і психологи все частіше звертаються до питань толерантності та протистояння агресії. Однак на практиці важливо об'єднати всі зусилля сім'ї та школи для виховання особистості, яка відповідатиме сучасним вимогам суспільства. Здатність жити в суспільстві і свідомо та гідно будувати своє життя є провідним завданням шкільного виховання. Усе частіше вчителі початкових класів стикаються під час роботи з погрозами, глузуваннями, цькуванням, агресією та насильством між учнями в дитячому колективі. Знуцання трапляються в будь-якому віці, але дослідження показують, що найчастіше вони проявляються у молодшому шкільному віці до середнього підліткового. Це можна пояснити тим фактом, що учні на цій стадії соціального розвитку прагнуть вибудувати відносини зі своїми однолітками [10, р. 367].

Жертвами булінгу найчастіше стають чутливі діти, які не здатні постояти себе. У ролі жертви може виявитися і фізично сильна дитина, і дитина, яка добре навчається та подобається вчителям. Критерій може бути будь-який аби лише «навісити» ярлик. Це переважно ті діти, яким не властива агресивна поведінка, які часто позбавлені наполегливості, не вміють демонструвати впевненість та відстоювати свою позицію. Найімовірніша жертва – учень, який вдає, що його не зачіпає образа чи жорстокий жарт, але вираз обличчя видає його. Булінг призводить до того, що жертва втрачає впевненість у собі.

На думку А. Терещенко незвичайна поведінка дитини проявляється в тому, що вона «часто тягне руку, хоча потім не може відповісти на питання; під час уроку ходить вільно по класу, не реагуючи на зауваження педагога. Крім того, класні керівники ранжирували агресію школярів до оточення, включаючи вчителів чи інших дорослих, а також агресивні символічні дії: ламає стільці, сильно б'є ногами сумку і ін.» [8, с. 116]. Фізична агресія молодших школярів проявляється у штовханні, стусанах, взятті речей без дозволу, псуванні речей; вербальна – у прізвиськах, висміюванні зовнішності; соціальне маніпулювання – у небажанні спілкуватися, грати; кібербулінг – у написанні неприємних повідомлень у месенджерах та соціальних мережах.

М. Барчій та Н. Пршесмицька справедливо зазначають, що «особливо небезпечним явище булінгу стає в середовищі молодшої школи, коли

психіка дітей формується інтенсивними темпами й особливо уразлива до сприйняття домінуючих в оточенні моделей поведінки» [1, с. 136]. Груповий процес булінгу зазвичай починається в 3 класі. Тому вкрай важливо починати превенцію булінгу не пізніше 3 класу, щоб учні усвідомили ролі, яких вони можуть набути в процесі цькування. Попередні дослідження також показали, що знущання серед молодших школярів починають розвиватися доволі рано (у віці від 3 до 6 років) і потребують раннього втручання [13].

Ще одне дослідження демонструє, що більшість респондентів зазнавали та стикалися зі шкільним булінгом ще з початкової школи [14], тобто в період важливого етапу фізичного і розумового розвитку особистості та формування поведінкових звичок. Чим молодша дитина, тим сильніший вплив на неї чинить шкільний булінг. Проте учні початкових класів, як група з високим ризиком цькування рідко залучаються до різних опитувань та моніторингів.

Так за даними загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти, проведеного Українським центром оцінювання якості освіти у 2018 році 33,2 % четвертокласників зазнавали булінгу майже щодня. При чому така ситуація спостерігалася як у міських, так і сільських закладах освіти та не залежала від того чи це загальноосвітня школа, гімназія, ліцей, навчально-виховний комплекс, чи спеціалізована школа [2].

Інше обстеження, до якого залучили учнів 3–5 класів 12 початкових шкіл у міському районі Лучжоу (КНР), засвідчило, що серед 5425 школярів понад дві третини учнів віком від 7 до 14 років стикалися з булінгом упродовж року. Майже 70% постраждалих заявили, що вони повідомляли про це вчителям (54,62%), батькам (48,71%) або друзям (17,43%). Результати показали, що причиною булінгу часто були майнова нерівність та різне сімейне виховання [11]. Хоча рівень позитивних відповідей щодо наявності булінгу в початковій школі в цьому опитуванні був достатньо високим, варто враховувати й тих учнів, які відповіли негативно. Як бачимо майже третина респондентів вирішила відповісти негативно, що може вказувати як на те, що вони не ставали жертвами цькування, так і на те, що хтось просто не бажав чи соромився в цьому зізнатися. Адже опитування дітей має свої особливості, а опрацювання отриманих даних повинно враховувати ряд факторів, що потенційно викривляють результат.

Організація освітнього середовища сучасної початкової школи базується на переконанні, що будь-які стратегії, спрямовані на трансформації та вдосконалення будуть ефективними за умови усвідомлення і розвитку загальної культури школи. Однією із засадничих ідей Концепції Нової української школи є створення «сучасного освітнього

середовища, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу» [5].

Вище наведені факти дають підставу стверджувати, що булінг в початковій школі, швидше за все, не можливо викоринити, а значить існує висока ймовірність того, що хтось із учнів зазнає гноблення з боку однолітків. Однак, об'єднавши зусилля адміністрації закладу освіти, педагогічного колективу, шкільних психологів та інших посадових осіб, можна значно знизити рівень шкільного насильства. Якщо прояви булінгу не будуть своєчасно припинені, то вони потенційно можуть набути більш жорстоких форм насильства. Саме тому реакція шкільної спільноти на випадки цькування є важливим аспектом у вирішенні цієї проблеми.

В умовах сьогодення життєво необхідною стає діяльність вчителя початкових класів щодо подолання й профілактики шкільного булінгу. Одним із ціннісних орієнтирів реалізації мети початкової освіти визначено «забезпечення безпеки у результаті створення атмосфери довіри і взаємоповаги, перетворення школи на безпечне місце, де запобігають насильству і цькуванню, надають необхідну підтримку» [6]. Робота з агресивними дітьми повинна спрямовуватися на безпечний вихід агресії (наприклад, через емоційне розпруження, спортивні навантаження), підвищення самооцінки, розвиток навичок спілкування, подолання внутрішньої ізоляції, розвиток здатності сприймати та розуміти інших. Такі завдання вимагають від майбутнього вчителя оволодіння інноваційними формами роботи з молодшими школярами. Як справедливо підкреслює О. Кисла, «взаємини у класі будуються переважно через вчителя, він визначає ставлення учнів один про одного, організовує діяльність і спілкування. Кожне слово вчителя є законом для дітей, він є вищим авторитетом» [4, с. 36]. Традиційні форми впливу вчителя на клас такі як пояснення, переконання, наведення позитивних прикладів та заклики не ображати інших, часто неефективні у ході роботи з агресивними школярами. Адже вони вже мають ціннісні орієнтири та знають, що добре, а що – погано.

Цілком зрозуміло, що молодий фахівець має бути готовим протидіяти булінгу ще до прийняття на роботу, а значить провідне завдання закладу вищої освіти – сформувати та розвинути в майбутнього вчителя необхідні компетентності. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» визначає, що здоров'язбережувальна компетентність майбутнього вчителя передбачає, що він «своєчасно розпізнає ознаки насильства,

булінгу (цькування), здійснює заходи щодо запобігання та протидії насильству, булінгу (цькування)» [7]. На жаль, затверджений варіант професійного стандарту не містить положень про те, що вчитель має постійно працювати над попередженням проявів булінгу в дитячому колективі та мати власну апробовану систему профілактики булінгу як було передбачено проєктом.

До такої думки дійшли й автори колективного доробку [12], які виділяють такі структурні компоненти здоров'язбержувальної компетентності молодших школярів як мотиваційний (формування в студентів позитивного ставлення до організації здоров'язбереження молодших школярів, інтересу до гуманістичних ідеалів, згідно з якими дитина визнається найбільшою цінністю), змістовий (опанування системи знань, яка відображає теоретичні та практичні аспекти здоров'я учнів) і технологічний (володіння технологією проєктування виховних заходів щодо здоров'язбереження молодших школярів). Технологічний компонент якраз і передбачає вміння майбутнього вчителя розробити не лише проєкт оздоровчого заходу, а й комплексної програми організації здоров'язбереження молодших школярів [там само].

Цілком погоджуємося з думкою Н. Рекун, що майбутні вчителі початкових класів «повинні добре знати, чи є в класі діти, з якими однолітки не хочуть спілкуватися, ігнорують. Чи є в колективі прояви булінгу щодо когось із дітей» [9, с. 165]. Щоб адекватно реагувати на випадки булінгу, вчителі мають знати, що таке булінг, розпізнавати учнів, що стали жертвами і мати відповідні навички, щоб втручатися у випадки булінгу. На жаль, практика показує, що багато вчителів не завжди готові брати на себе такі обов'язки. Булінг у школі як правило не визнається, зводиться до ситуації разового конфлікту та нівелюється застосуванням пасивних стратегій щодо жертви (виправдовуванням дій кривдника, закликами бути розумнішим та не реагувати на прояви цькування, порадами щодо залагодження таких випадків без участі вчителя). Запровадження адміністративної відповідальності керівництва закладу освіти та вчителів суттєво не змінило організацію антибулінгової діяльності. Вона стала більш нормативною й зводиться до виконання формальних вимог, як: затвердження положення про протидію булінгу в освітньому закладі, розроблення плану заходів на виконання такого положення й под. На нашу думку, вказані дії спрямовані швидше на те, щоб убезпечити освітян за несвоєчасне реагування на булінг, ніж на вирішення самої проблеми.

Виходячи із наведеного вище, ми вважаємо вкрай необхідним посилення складників процесу підготовки майбутніх учителів початкових класів шляхом унесення відповідних навчальних дисциплін як компонент освітніх програм і навчальних

планів. Здобувачі мають отримати необхідні знання та сформувані навички ще до виходу на професійну практику, щоб апробувати їх в освітньому процесі.

На факультеті початкового навчання Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди навчання з протидії булінгу проводяться як з метою підвищення рівня поінформованості учасників освітнього процесу про небезпеку булінгу, так і формування в здобувачів професійних компетентностей, що забезпечують реалізацію Концепції Нової української школи й Державного стандарту початкової освіти. Окремі теми розглядається в межах курсів, що спрямовані на побудову сучасного безпечного і здорового освітнього середовища в НУШ, розглядають специфіку роботи з дітьми з особливими освітніми потребами, формують толерантність, емпатію, емоційний інтелект. Інструментом реалізації вказано завдання є виконання кваліфікаційних робіт здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти, які розкривають шляхи формування толерантності та гледінгу як засобу профілактики булінгу. Крім того, факультет став базою експериментальної перевірки авторської технології підготовки майбутніх учителів до запобігання та протидії булінгу роботи, розробленої в межах дослідження здобувача третього (освітньо-наукового) рівня. Перспективними напрямками вважаємо включення до навчальних планів дисциплін вільного вибору, які будуть націлені на формування готовності майбутніх учителів початкових класів ефективно запобігати та протидіяти булінгу в НУШ.

Висновки. Отже, молодший шкільний період є вирішальним для формування мислення та поведінки підлітків. На цьому етапі найчастіше діти зазнають цькування вперше. Вчителі початкових класів є важливими акторами освітнього процесу, оскільки вони проводять багато часу зі своїми учнями, контролюють події, що відбуваються в класі та несуть відповідальність за здоров'я дітей. Дослідження показують, що майже половина учнів початкової школи зазнають кривди, а вчителі часто не готові та не бажають цьому протидіяти. Ми виходимо з тих засад, що інвестиції в професійний розвиток педагогів повинні закладатися ще під час навчання в закладі вищої освіти для того, щоб підтримати майбутніх вчителів практичними інструментами для виявлення, запобігання та зменшення проявів булінгу в школі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Барчій М. С., Пршесмицька Н. О. Булінг в освітньому середовищі початкової школи. *Актуальні проблеми навчання і виховання в умовах інтеграційних процесів в освітньому та науковому просторі*: збірник тез доповідей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мукачеве, 25 жовтня

2018 року) / гол. ред. В. І. Кобаль. Мукачево : МДУ, 2018. С. 132–136.

2. Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» 2018 р. Частина V. Булінг у початковій школі / Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2019. 50 с.

3. Кваша А. Булінг: поняття і сутність. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 45. Том 2. С. 121–125.

4. Кисла О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до попередження булінгу в учнівському колективі. *New Inception*. 2020. Вип. 2. С. 34–40.

5. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).

6. Про внесення змін до Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 р. № 688. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.05.2024).

7. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 № 2736-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text> (дата звернення: 21.05.2024).

8. Терещенко А. В. Причини прояву булінгу серед дітей початкової школи. *Здоров'я та суспільство*:

Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 5 листопада 2020 року. Кропивницький, 2020. С. 113–117.

9. Рекун Н. М. Особливості прояву та шляхи подолання шкільного булінгу в учнів початкової школи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Серія : Педагогічні науки. 2019. Вип. 2. С. 163–166.

10. Carney A. G., Merrell K. W. Bullying in schools: perspectives on understanding and preventing an international problem. *School Psychology International*. 2001. Vol. 22(3). P. 364–382.

11. Lu L., Fei L., Ye Y., Liao M., Chang Y., Chen Y., Zou Y., Li, X., Zhang R. Psychological Resilience May Be Related to Students' Responses to Victims of School Bullying: A Cross-Sectional Study of Chinese Grade 3–5 Primary School Students. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022. Vol. 19. 16121. URL: <https://www.mdpi.com/1660-4601/19/23/16121> (accessed: 22.05.2024).

12. Palamar S., Nezhyva L., Vaskivska H., Vaschenko O., Bondarenko G., Naumenko M. Health-Saving Competence of Future Primary School Teachers: Indicators of Development. *Advances in Economics, Business and Management Research* : III International Scientific Congress Society of Ambient Intelligence, 23 March 2020 (ISC-SAI 2020). Paris, France: Atlantis Press. 2020. Vol. 129. P. 307–315.

13. Repo L. Bullying and its prevention in early childhood education : doctoral dissertation. University of Helsinki. Helsinki, 2015. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33734476.pdf> (accessed: 23.05.2024).

14. Salmivalli C., Lanninga-Wijnen L., Malamut, S. T., Garandeanu C. F. Bullying Prevention in Adolescence: Solutions and New Challenges from the Past Decade. *Journal of Research on Adolescence*. 2021. Vol. 31. P. 1023–1046.